

Ormiańskie malarstwo miniaturowe w Rzeczypospolitej Obojga Narodów

POLSKI INSTYTUT STUDIÓW NAD SZTUKĄ ŚWIATA
POLISH INSTITUTE OF WORLD ART STUDIES

STUDIA I MONOGRAFIE
STUDIES AND MONOGRAPHS

pod redakcją

MAŁGORZATY BIERNACKIEJ
WALDEMARA DELUGI
JERZEGO MALINOWSKIEGO (redaktor naczelny)
JANA WIKTORA SIENKIEWICZA
JOANNY STACEWICZ-PODLIPSKIEJ (sekretarz redakcji)

TOM

8

Joanna Rydzkowska-Kozak

Ormiańskie malarstwo miniaturowe w Rzeczypospolitej Obojga Narodów

**Armenian Miniature Painting
in the Polish-Lithuanian Commonwealth**

**Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata
Wydawnictwo Tako
Warszawa-Toruń 2014**

[Kup książkę](#)

**POLSKI INSTYTUT STUDIÓW NAD SZTUKĄ ŚWIATA
POLISH INSTITUTE OF WORLD ART STUDIES**

**STUDIA I MONOGRAFIE
STUDIES AND MONOGRAPHS**

Recenzenci

prof. dr hab. Waldemar Deluga

prof. dr hab. Józef Poklewski

Zdjęcia

Archiwum autorki i instytucje wymienione w Spisie ilustracji

Na okładce

św. Łukasz Ewangelista, ewangeliarz, 1639, Mkrdycz, Biblioteka Narodowa w Warszawie,
sygn. 12677 III, fol. 322v-323r, fot. Biblioteka Narodowa w Warszawie

© Copyright by Joanna Rydzkowska-Kozak 2014

© Copyright by Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata 2014

© Copyright by Wydawnictwo Tako 2014

Publikacja dofinansowana przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego
Nr umowy 636/P-DUN/2014

ISBN 978-83-62737-63-5

Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata
ul. Warecka 4/6 m 10, 00-040 Warszawa
e-mail: biuro@world-art.pl
www.world-art.pl

Wydawnictwo Tako
ul. Słowackiego 71/5, 87-100 Toruń
tel. +48 501 772 542
e-mail: tako@tako.biz.pl
www.tako.biz.pl

Książkę można zamówić:
Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata: biuro@world-art.pl
Wydawnictwo Tako: tako@tako.biz.pl

[Kup książkę](#)

Spis treści

Wykaz skrótów	7
Wstęp	9
Podziękowania	13
 Rozdział 1: Stan badań	 15
 Rozdział 2: Diaspora i kultura ormiańska	 23
2.1. Periodyzacja ormiańskiej sztuki miniatorskiej	23
2.2. Charakterystyka ormiańskiego malarstwa książkowego	29
2.3. Ormianie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów	34
2.3.1. Historia emigracji Ormian do Rzeczypospolitej	34
2.3.2. Kościół ormiański w Polsce	38
2.3.3. Języki Ormian w Polsce	39
2.3.4. Skryptoria ormiańskie w Polsce	40
2.3.5. Główne ośrodki ormiańskie w Rzeczypospolitej	42
2.4. Historia zbiorów rękopisów ormiańskich w Polsce	48
 Rozdział 3: Analiza materiału badawczego	 61
3.1. Klasyfikacja rękopisów	61
3.1.1. Ewangeliarze	62
3.1.2. Rękopisy o wąskiej skali barwnej	102
3.1.3. Rękopisy pod wpływem sztuki zachodniej	115
3.2. Ornament	139
3.3. Podstawowe problemy plastyczne w miniaturach	145
 Rozdział 4: Analiza ikonograficzna	 149
4.1. Przedstawienia ewangelistów	150
4.2. Sceny figuralne	157
4.2.1. Studium ikonograficzne scen figuralnych w ewangeliarzu BMW 292	 157

4.2.2. Studium ikonograficzne scen figuralnych w Biblii Mat 351	165
4.2.4. Studium ikonograficzne miniatur ilustrujących Księgę Rodzaju w Biblii BMWen 1182/7	181
4.2.5. Studium ikonograficzne scen figuralnych w miscellanea Mat 2856.	186
4.2.6. Studium ikonograficzne scen figuralnych w Liturgii Kościoła ormiańskiego BMW 435	187
4.3. Analiza ikonograficzna tablic kanonów	188
4.3.1. Motywy zoomorficzne	189
4.3.2. Motywy floralne	196
4.3.3. Znaczenie koloru.	198
4.4. Podsumowanie	200
Rozdział 5: Znaczenie ormiańskiego iluminatorstwa w Polsce	202
5.1. Funkcja i znaczenie książki i miniatorstwa w kulturze ormiańskiej.	202
5.2. Miejsce ormiańskiego miniatorstwa w polskiej historii sztuki ...	205
5.3. Miejsce malarstwa miniaturowego Ormian z Rzeczypospolitej w ormiańskiej historii sztuki	211
Zakończenie	220
Bibliografia	223
Aneksy.	238
Pisownia nazw własnych	238
Katalog	240
Noty biograficzne.	265
Indeks osób	269
Indeks nazw geograficznych	274
Spis ilustracji	277
Summary	285

Wykaz skrótów

BCz	Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie
BMW	Biblioteka oo. Mechitarystów w Wiedniu
BMWen	Biblioteka oo. Mechitarystów w Wenecji
BN	Biblioteka Narodowa w Warszawie (Zbiory Specjalne, Zakład Rękopisów)
BOKJ	Biblioteka Ormiańskiego Klasztoru św. Jakuba w Jerozolimie
BUL	Biblioteka Uniwersytetu Lwowskiego
BUW	Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie
CBN	Cyfrowa Biblioteka Narodowa, źródło: www.polona.pl/dlibra
CPAHU	Центральний державний історичний архів України, Львів (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy, Lwów)
DL	„Dziennik Literacki”
FKiDOP	Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich
Holl.	Hollstein (patrz: Bibliografia)
KUL	Katolicki Uniwersytet Lubelski
KHS	Komisja Historii Sztuki
Matenadaran / Mat	Instytut Dawnych Rękopisów im. Mesropa Masztoca Matenadaran w Erywaniu
MNK	Muzeum Narodowe w Krakowie
MNW	Muzeum Narodowe w Warszawie
MZ	Muzeum Zamojskie w Zamościu
New Holl.	New Hollstein (patrz: Bibliografia)
OTK	Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne w Krakowie
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek, Wien
PAN	Polska Akademia Nauk
PAU	Polska Akademia Umiejętności
PSSO	Polskie Stowarzyszenie Sztuki Orientu
RB	„Rocznik Biblioteczny”
RL	„Rocznik Lwowski”
RO	„Rocznik Orientalistyczny”
SB	Staatsbibliothek, Berlin
SHS	„Studia z Historii Sztuki”
TIB	“The Illustrated Bartsch” (patrz: Bibliografia)
UKSW	Uniwersytet im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
UMK	Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
ZNiO	Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu

Skróty ksiąg biblijnych

Podano według ogólnie przyjętych zasad: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* (Biblia Tysiąclecia), wyd. V, Poznań 2003.

Skróty ksiąg apokryficznych

Podano według: *Apokryfy Nowego Testamentu*, pod red. M. Starowieyskiego, Kraków 2001.

EwDzArab	Ewangelia Dzieciństwa Arabska
EwDzOrm	Ewangelia Dzieciństwa Ormiańska
EwPsMt	Ewangelia Pseudo-Mateusza
ProtoEwJk	Protoewangelia Jakuba
RapP	Raport Piłata

Zapis sygnatur rękopisów

Jeśli nie podano inaczej, numer podany po nazwie instytucji, w której rękopis jest przechowywany, oznacza numer inwentarzowy.

Wstęp*

Ormianie, imigranci z dalekiego Zakaukazia, od XIV wieku stanowili znaczącą mniejszość narodową w Królestwie Polskim, a następnie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów¹. Ich produkty rzemieślnicze w okresie baroku były bardzo popularne i wywarły istotny wpływ na polską kulturę materialną. Natomiast przed-

* Niektóre opisane w książce zagadnienia i problemy stanowiły temat następujących wystąpień autorki: *Armenian illuminated manuscripts related to Lviv scriptorium, currently in Polish collections* (Międzynarodowa konferencja "The Armenian Diaspora in Central Europe", 26–27 września 2007 r. Pázmány Péter University, Piliscaba); *Toros Roslin – between the East and the West* (Międzynarodowa konferencja „Sztuka chrześcijańska pogranicza Azji, Afryki i Europy”, 6–9 maja 2008 r., PSSO, UKSW, Zakroczym); *Pstrokaczna czy świętość zamknięta między kartami?* (Konferencja „Kolor w kulturze”, 11 marca 2009 r., UMK, Toruń); *The Art of Armenian Miniaturists from Tokat Functioning in the Republic of Poland in 16th and 17th Century*. (Międzynarodowa konferencja „Sztuka ormiańskiej diaspory”, 28–30 kwietnia 2010, PSSO, Muzeum Zamojskie w Zamościu, Zamość); *Miniature Painting of Armenian Artists from Tokat in the Polish-Lithuanian Union* (Międzynarodowa konferencja „Armenian Culture and Art History (10th–20th Century)”, 11–13 lipca 2011 r., Calouste Gulbenkian Library of the Armenian Patriarchate of Jerusalem, Jerozolima); *Relacja z badań nad ormiańsko-polskimi iluminowanymi rękopisami w Wiedniu* (Projekt „Spis podróżny. Ormianie w Polsce”, 4 grudnia 2010 r., Fundacja Ari Ari, Kraków); *The World of Animals and Fantastic Creatures in Armenian Manuscript from Polish-Lithuanian Commonwealth in 16th–18th Century* (Międzynarodowa konferencja „Armenier in Wirtschaft, Kultur und Politik des östlichen Europa (1000–1900)”, 24–25 listopada 2011 r., Geisteswissenschaftliches Zentrum and der Universität Leipzig, Lipsk); *Twórczość ormiańskich miniaturzystów we Lwowie po unii w 1630 r.* (Konferencja naukowa „Ormianie we Lwowie: historia, kultura, sztuka”, 9–10 listopada 2011 r., UKSW, Warszawa); *The miniatures of Lazar of Babert and the works of other Armenian miniaturists in Polish-Lithuanian Commonwealth. Deliberations on the attribution* (Międzynarodowa konferencja „Художественная культура армянских общин на землях Речи Посполитой”, 9–11 października 2012, Национальный художественный музей Республики Беларусь, Mińsk); *Historia zbiorów ormiańskich rękopisów w Polsce* (Międzynarodowy kongres naukowy „Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej”, 14–16 listopada 2012, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Warszawa).

¹ Ormianie osiedlali się i tworzyli na południowo-wschodnich terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, czyli w obszarze Królestwa Polskiego, dlatego w niniejszym opracowaniu termin „Rzeczpospolita Obojga Narodów” stosuję wymiennie z „Polska” lub „dawna Polska”. W ten sam sposób obszar ten jest nazywany w całej polskiej historiografii, począwszy od XIX w., np. w pracach czołowych badaczy historii Ormian: W. S. Barącz, T. Gromnickiego, M. Rolle czy F. Zachariasiewicza [patrz: Bibliografia]. Natomiast współcześni ukraińscy historycy zwykle nazywają opisywany obszar Ukrainą. Jest to mylne określenie, ponieważ przed drugą wojną światową Ukraina nie istniała. Więcej na ten temat: K. Stopka, *Ormianie polscy czy ukraińscy? O sposobie pisania histo-*

mioty, które oni sami darzyli największym szacunkiem, czyli rękopisy, nigdy nie cieszyły się szczególnym zainteresowaniem wśród badaczy. Dlatego badania nad rękopisami ormiańskimi są interesującym wyzwaniem i cennym uzupełnieniem wiedzy, przyczyniającym się do lepszego zrozumienia wielokulturowości Rzeczypospolitej oraz specyfiki sztuki ormiańskiej w diasporze.

W okresie międzywojennym rozwój badań nad sztuką ormiańską przyniósł wiele istotnych informacji historycznych dotyczących artystów i cech stylowych. Jednak późniejsze lata dodały niewiele nowych informacji. Podstawowym problemem była zapewne niedostępność rękopisów, które znajdowały się w zachodnich instytucjach lub były uważane za zaginione.

Zasadniczym celem niniejszej publikacji jest więc uzupełnienie literatury przedmiotu o nieznane do tej pory zabytki oraz określenie miejsca sztuki miniatorskiej Ormian polskich w polskiej i ormiańskiej historii sztuki. Opisane tu badania są krokiem ku zrozumieniu ewolucji ormiańskiej sztuki miniatorskiej w tzw. okresie schyłkowym. Pytania badawcze, jakie postawiono, by zrealizować cele, są następujące:

1. Czy w świetle nowych odkryć i analizy szerszego niż do tej pory materiału badawczego prawdziwa jest teza Mańkowskiego, że na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów nie powstała odrębna szkoła iluminatorstwa ormiańskiego?²
2. Jakie relacje łączyły ormiańską i polską sztukę?
3. Jak przebiegała ewolucja stylu i ikonografii ormiańskiego malarstwa miniaturowego na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów?
4. Jakie było znaczenie ormiańskiego malarstwa książkowego?

Przedmiotem badań były miniatury zdobiące rękopisy ormiańskie, które powstały na terytorium Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Jako „ormiańskie” określono rękopisy spisane są alfabetem ormiańskim w języku ormiańskim lub kipczackim, których autorami byli Ormianie. Przyjęty obszar pozwolił na określenie grupy miniaturzystów, którzy mieli zbliżone warunki do pracy twórczej. Natomiast okres istnienia tego państwa niemal doskonale odpowiada występowaniu ormiańskiego malarstwa książkowego w Polsce. Co prawda, Ormianie przybyli na te tereny znacznie wcześniej, bo już w XI w., jednak sprzed 1569 r. zachowały się zaledwie pojedyncze przykłady ich twórczości, natomiast kres tej sztuki następuje w XVIII w., jeszcze przed pierwszym rozbiorem Polski. Ze względu na dużą dynamikę ormiańskich kolonii i częste migracje, pojawiły się jednak wątpliwości związane z zakwalifikowaniem poszczególnych obiektów.

rii Ormian na ziemiach dzisiejszej Ukrainy Zachodniej, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, t. I, pod red. K. Stopki, Kraków 2010, s. 149–171.

² T. Mańkowski, *Sztuka Ormian lwowskich*, „Prace Komisji Historii Sztuki Polskiej Akademii Umiejętności” (KHS PAU), t. VI, Kraków 1934, s. 150.

Dążąc do ukazania całości zjawiska, włączono do materiału badawczego również rękopisy, które tylko częściowo były zdobione w Polsce.

Kwerendy przeprowadzone w polskich instytucjach – Bibliotece Narodowej (BN), Narodowym Zakładzie im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), Muzeum Narodowym w Krakowie (MNK), Bibliotece XX Czartoryskich w Krakowie (BCz) i Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich (FKiDOP) – oraz w instytucjach zagranicznych posiadających największe kolekcje tych zabytków – Instytucie Dawnych Rękopisów im. Mesropa Masztoca Matenadaran w Erywanii (Matenadaran), Bibliotece oo. Mechitarystów w Wiedniu (BMW) i Wenecji (BMWen), w Austrackiej Bibliotece Narodowej w Wiedniu (ÖNB) oraz Bibliotece Miejskiej w Berlinie (SB) – wykazały, że zachowało się ponad sto iluminowanych rękopisów, które stanowią zaledwie część powstałych tu prac³. Obszerny zbiór wymagał selekcji, w związku z tym szczegółową analizę przeprowadzono na reprezentatywnej grupie trzydziestu rękopisów, natomiast przy opisie skali zjawiska uwzględniono cały zbiór.

Ponieważ w języku ormiańskim występuje wiele głosek obcych pozostałym językom indoeuropejskim, transliteracja alfabetu ormiańskiego na łaciński jest bardzo różnorodna, co sprawia, że te same nazwy własne zapisywane są w bardzo różnorodny sposób, powodując liczne nieporozumienia⁴. W niniejszym opracowaniu zastosowano powszechnie przyjęte formy nazw własnych, w miarę możliwości wybierając te zaproponowane przez T. Mańkowskiego⁵. Są to polskie odpowiedniki ormiańskich nazw lub ich spolszczone wersje. Jeśli nazwa nie występowała w literaturze przedmiotu, transliteracji dokonano według zaleceń Andrzeja Pisowicza. W przypadku nazw geograficznych zastosowano nazwy używane w okresie istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów, natomiast w nazwach geograficznych Zakaukazia użyto form zalecanych przez Radę Języka Polskiego i Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Kraju przy Głównym Geodecie Kraju⁶. W aneksie wymieniono również inne formy nazw własnych, występujące w literaturze przedmiotu.

³ Problem z określeniem dokładnej liczby wynika z nielicznych tylko opracowań zbiorów ormiańskich rękopisów w kolekcjach krajów wschodnich, braków w opracowaniu kolofonów i różnym rozumieniem terminu „zdobione/iluminowane rękopisy” w publikacjach. W niektórych pracach za zdobione uważa się nie tylko rękopisy zawierające miniatury, ale też zawierające tylko wyróżnione kolorem inicjały.

⁴ Andrzej Pisowicz opublikował kilka artykułów, w których można znaleźć zalecenia związane z transkrypcją słów ormiańskich, najważniejsze z nich: A. Pisowicz, *O polskiej transkrypcji wyrazów ormiańskich*, „Przegląd Orientalistyczny” 1979, nr 2 (110), s. 158–162; idem, *Mały słownik ormiańsko-polski, polsko-ormiański*, Warszawa 2006.

⁵ Patrz: Bibliografia.

⁶ *Nazwy oficjalne państw Zakaukazia i Azji Środkowej*, „Komunikaty Rady Języka Polskiego przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk” (PAN), nr 2 (3), 1998, s. 3–6; *Nazewnictwo geograficzne świata*, z. 5: *Azja Środkowa i Zakaukazie*, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2005, s. 39.

W języku polskim występują dwie formy przymiotnika i etnonimu: armeński i ormiański oraz Armeńczyk i Ormianin. Wersja rozpoczynająca się od litery ‘o’ występuje tylko w języku polskim i ma długą historię⁷, natomiast forma zaczynająca się na ‘a’ jest znacznie mniej popularna i dotyczy wyłącznie mieszkańców Armenii.

Książka podzielona jest na trzy zasadnicze części oraz katalog rękopisów. Pierwsze dwa rozdziały dotyczą analizy dotychczasowego stanu badań oraz studiów nad kulturą i historią Ormian w Polsce. Druga część poświęcona jest analizie stylistyczno-formalnej miniatur, w tym analizie porównawczej, która miała na celu usystematyzowanie zbioru i opracowanie klasyfikacji iluminowanych rękopisów według kryteriów formalnych. Analiza formy i stylu miniatur obejmuje opis wyodrębnionych grup rękopisów o zbliżonych cechach. W czwartym rozdziale opisana została ikonografia miniatur według metody opracowanej przez Erwina Panofky’ego⁸. Interpretację miniatur przeprowadzono przez pryzmat tekstów ormiańskich myślicieli, dotyczących symboliki, z uwzględnieniem różnych tekstów źródłowych: Biblii, apokryfów oraz ikonografii bizantyńskiej i tradycji ormiańskiej. Przy analizie ikonograficznej podzielono miniatury na portrety ewangelistów, sceny figuralne i tablice kanonów. Stopień szczegółowości w opisie symboliki tablic kanonów może się wydawać czytelnikowi nazbyt drobiazgowy. Uzasadnieniem takiego sposobu opisu są średniowieczne komentarze, które w zbliżony sposób określają znaczenie każdej z tablic. Pozwala to wyciągnąć wnioski dotyczące głębokiego związku nowożytnej sztuki ormiańskiej ze średniowiecznymi wzorcami. Trzecia część książki, jest próbą oceny zjawiska i odpowiedzi na postawione pytania badawcze. Ze względu na szczególne znaczenie, jakie dla Ormian miało rękopiśmiennictwo, opisano tutaj kulturowo-społeczną rolę książki, która miała wpływ na charakter zdobień. Celem określenia miejsca iluminatorstwa Ormian polskich w całej ormiańskiej historii sztuki, porównano je z twórczością w innych ośrodkach diaspory omawianego okresu.

⁷ Najstarszym źródłem pisanym, w którym występuje entonim „Ormianie”, jest przywilej nadany Ormianom lwowskim przez Kazimierza Wielkiego w 1364 r.

⁸ E. Panofsky, *Ikonografia i ikonologia*, „Studia z Historii Sztuki” (SHS), wybór, oprac. i posł. J. Białostocki, Warszawa 1971, s. 11–32.

Podziękowania

W pracy nad niniejszą książką pomogło mi wiele osób, którym winna jestem podziękowanie.

Do podjęcia tematu zachęcił mnie prof. Jerzy Malinowski. Do niego też kieruję szczególne podziękowania za cenne uwagi, okazaną cierpliwość oraz inspirowanie mnie do wnikliwości w poszukiwaniach i nieustannego poszerzania horyzontów.

Wdzięczna jestem wielu badaczom, a przede wszystkim prof. Waldemarowi Deludze, prof. Michałowi Janosze, dr Beacie Biedrońskiej-Słocie, prof. Dickranowi Kouymjianowi, prof. Levonowi Chookaszianowi, których wiedza, doświadczenia i życzliwa pomoc były bezcenne podczas moich badawczych poszukiwań.

Za pomoc w tłumaczeniach i konsultacje językowe serdecznie dziękuję prof. Andrzejowi Pisowiczowi, mgr Piruzie Mnacakanian, Emmie Babachanian, Stelli Sviridenko i Tigranowi Vardanyanowi.

Pani Dorocie Janiszewskiej-Jakubiak, wicedyrektor Departamentu Dziedzictwa Kulturowego, panu Michałowi Michalskiemu, pracownikom Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego jestem bardzo wdzięczna za umożliwienie mi przeprowadzenia badań w Armenii i Austrii, a także wyjazdu na konferencję na Białorusi.

Dziękuję Fundacji Gulbenkiana za zaproszenie i umożliwienie mi udziału w konferencji w Jerozolimie oraz przeprowadzenia tam badań.

Słowa podziękowania kieruję również do Mikayela Arakeliana, którego pomoc w erywańskich instytucjach oraz w uzyskaniu reprodukcji wielu rękopisów była wręcz nieoceniona. On i całe grono Ormian w Polsce i Armenii okazali mi dużo życzliwości. Bez nich nie udałooby mi się zrozumieć ormiańskiej kultury, zwyczajów i duchowości.

Na koniec serdecznie dziękuję moim rodzicom za zachętę do pisania, wiarę i pierwsze recenzje oraz Mariuszowi za natchnienie mnie nową motywacją.

Rozdział 1

Stan badań

Publikacje, w których znajdują się informacje na temat malarstwa miniaturowego Ormian w Polsce, można podzielić na kilka grup. Są to przede wszystkim prace dotyczące sztuki i historii oraz katalogi bibliotek i wystaw.

Informacje o rękopisach ormiańskich pojawiają się w licznych przedwojennych opracowaniach historycznych, dotyczących kolonii ormiańskich w Polsce i relacji polsko-ormiańskich. Temat rękopisów pojawia się po raz pierwszy w połowie XIX w. w opracowaniach Wincentego Sadoka Barącza¹, badacza historii Ormian na ziemiach dawnej Polski. Szczególnie cenna jest jego praca dotycząca zbioru rękopisów z katedry ormiańskiej we Lwowie. W pozostałych publikacjach autor wspomina o księgach, które posiadali Ormianie polscy. U Franciszka Zachariasiewicza² i Franciszka Jaworskiego³ temat pojawia się tylko na marginesie opracowań historycznych i bibliologicznych.

Okres międzywojenny przynosi rozkwit badań nad ormiańską diasporą, jej kulturą i sztuką. W 1925 r. na dwa ewangeliarze przechowywane w katedrze ormiańskiej zwrócił uwagę Józef Piotrowski w publikacji dotyczącej restauracji świątyni⁴. Pierwsza praca poświęcona stricte rękopisom ormiańskim w Polsce wyszła spod pióra Frédérica Maclera w 1927 r.⁵ Był to raport z podróży do Galicji i Bukowiny, którą autor odbył w 1925 r. Opisał w nim historię diaspory

¹ W. S. Barącz, *O rękopisach kapituły ormiańskiej we Lwowie*, „Dziennik Literacki” (DL) 1853, nr 34–40; idem, *Żywoć sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1868.

² X. Z. [F. K. Zachariasiewicz], *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, „Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich. Pismo poświęcone dziejom, bibliografii, rozprawom i wiadomościom naukowym”, Lwów 1842, t. I, s. 64–92; t. II, s. 59–112.

³ F. Jaworski, *Lwowskie znaki biblioteczne*, Lwów 1907; idem, *Lwowskie znaki biblioteczne (uzupełnienia)*, Lwów 1908.

⁴ Autor opisał szczegółowo oprawy manuskryptów i wyraził opinię o poziomie artystycznym miniatur. J. Piotrowski, *Katedra ormiańska we Lwowie w świetle restauracji i ostatnich odkryć*, Lwów 1925, s. 9–11.

⁵ Frédéric Macler (1869–1938) badacz języków i kultur Bliskiego Wschodu, przede wszystkim Armenii, Asyrii i Palestyny. Jest autorem licznych artykułów dotyczących ormiańskiej historii, języka, architektury i malarstwa. Na temat rękopisów ormiańskich w Polsce Macler napisał jeden

ormiańskiej na tych terenach, zabytki architektury i lwowskie rękopisy znajdujące się wówczas w: Ossolineum, bibliotece ormiańskiej katedry we Lwowie, Bibliotece Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie i prywatnej kolekcji Aleksandra Czołowskiego. Macler opisał czterdzieści dziewięć rękopisów, dzieląc je na te napisane w języku łacińskim i polskim oraz po ormiańsku. Praca Maclera jest szczególnie cenna, ponieważ niektóre z opisanych rękopisów obecnie uważa się za zaginione.

Zainteresowanie historią i kulturą Ormian w Polsce wywołały dwie wystawy. Pierwsza odbyła się w 1928 r. w Stanisławowie, a dotyczyła historii i wielokulturowego charakteru tego miasta. Wśród wystawionych zabytków znalazły się ormiańskie rękopisy. Kuratorem i autorem katalogu wystawy był Czesław Chowaniec, który napisał katalog wystawy oraz w tym samym roku pracę dotyczącą Ormian w Stanisławowie⁶. Druga wystawa odbyła się we Lwowie w 1932 r. i dotyczyła Ormian w Polsce⁷. Oba katalogi towarzyszące wystawom były dość skromne.

Wielu wybitnych badaczy zaangażowało się w przygotowanie wystawy lwowskiej, wśród nich był profesor Tadeusz Mańkowski, który zainteresował się wówczas tematem rękopisów ormiańskich, co zaowocowało wieloma artykułami⁸. Syntezą badań była książka pt. *Sztuka Ormian lwowskich*, wydana w 1934 r., która stanowi do dziś najszersze opracowanie tego tematu. Rozdział szósty publikacji poświęcony został iluminatorstwu, a oparty był na analizie dzieł znajdujących się przed II wojną światową we Lwowie i Wiedniu oraz na Biblii z 1619 r., Mat 351 (patrz: *Aneks II*, nr kat. 26⁹). Informacje na temat rękopisów uzupełniają inne prace Mańkowskiego, w których poruszył kwestię opraw ksiąg, cechów malarskich i sztuki lwowskiej, zawsze zaznaczając ważną rolę Ormian w jej rozwoju. Jego wnikliwe badania i wnioski są do dziś traktowane jako punkt wyjścia do dalszych studiów nad sztuką ormiańską w Polsce. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że autor nie znał z autopsji wielu rękopisów, które były przechowywane poza

artykuł: F. Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine, juillet-août 1925*, „Revue des Études Arméniennes” 1927, 1, s. 126–127.

⁶ C. Chowaniec, *Wystawa historyczna miasta Stanisławowa*, katalog wystawy, Stanisławów 1928; idem, *Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII w.*, Stanisławów 1928.

⁷ A. Czołowski, *Wystawa zabytków ormiańskich we Lwowie. Przewodnik*, Lwów 1932.

⁸ T. Mańkowski, *Ormiańskie rękopisy iluminowane*, „Poślaniec św. Grzegorza. Zeszyt poświęcony Wystawie Ormiańskiej we Lwowie” 1932, nr 9–11, s. 151–156; idem, *Lwowscy iluminatorzy rękopisów ormiańskich*, „Poślaniec św. Grzegorza” 1933, nr 11–12 (78–79); idem, *Sztuka Ormian lwowskich*, „Prace KHS PAU”, t. VI, Kraków 1934, s. 61–163; idem, *Lwowski cech malarzy w XVI–XVII wieku*, Lwów 1936; idem, *Ormiańskie oprawy lwowskich ksiąg XVI wieku*, „Rocznik Orientalistyczny” (RO) 1935, t. XI, Lwów 1936; idem, *Orient w polskiej kulturze artystycznej*, SHS 1959, t. VIII; idem, *Dawny Lwów: jego sztuka i kultura artystyczna*, Londyn 1974.

⁹ Dalej numery katalogowe rękopisów, zgodne z *Aneksem II*, podane zostały w nawiasie, po sygnaturach.

granicami Polski, albo uważane za zaginione. Z tego powodu jego opracowania wymagają aktualizacji i uzupełnienia.

Po drugiej wojnie światowej zainteresowanie polskich badaczy ormiańską diasporą znacznie spadło. Temat rękopisów pojawiał się głównie w opracowaniach historycznych. W latach 80. ubiegłego wieku historyk, Mirosława Zakrzewska-Dubasowa, opublikowała ciekawe pozycje dotyczące Ormian w Polsce¹⁰. Ustaliła w nich kilka faktów dotyczących historii rękopisów, natomiast opisując sztukę ormiańską, w dużej mierze opierała się na pracach Mańkowskiego. Opracowania Zakrzewskiej-Dubasowej nie są łatwe w odbiorze i miejscami wymagają redakcji. Nierzadko brakuje uściślenia, np. o którym zabytku pisze autorka, bo nie podaje sygnatury ani nawet miejsca przechowywania, dodatkowy chaos wprowadza stosowanie przez nią różnych sposobów zapisu dla tych samych nazw własnych, np. Łazarz z Tokatu, Kazar z Tochatu itp.

Wiele szczegółów dotyczących biografii i treści rękopisów uściślił Gregorio Petrowicz w cennej publikacji dotyczącej kopistów ormiańskich w Polsce w XV–XVIII w.¹¹ Historia manuskryptów pojawia się też na marginesie badań Jacka Chrząszczewskiego nad kościołami ormiańskimi w Rzeczypospolitej¹². Również w historycznym kontekście miniatorstwo ormiańskie występuje w pracach wybitnego historyka Ormian na terenie dzisiejszej Ukrainy, Jarosława Daszkiewicza¹³.

Publikacje badaczy innych dziedzin nauki, podejmujące temat rękopisów ormiańskich, nadają temu zagadnieniu nieco inną perspektywę i pozwalają na głębsze zrozumienie. Przykładem są artykuły bibliologa, Edwarda Różyckiego, który wnikliwie opisał charakter bibliofilstwa we Lwowie w XVI i XVII w., w tym zainteresowanie Ormian książką¹⁴. Socjolog, Dorota Ziętek wzmiankuje o ręko-

¹⁰ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie w dawnej Polsce*, Lublin 1982; idem (red.), *Studia z dziejów polsko-ormiańskich*, Lublin 1983; idem, *Historia Armenii*, Warszawa 1990.

¹¹ G. Petrowicz, *I copisti e scrittori Armeni di Polonia nei secoli XV–XVIII*, [w:] *Mélanges E. Tisserant*, vol. III, Città del Vaticano 1964, s. 141–174.

¹² J. Chrząszczewski, *Ormiańskie świątynie na Podolu*, Kraków 1998; idem, *Kościoły Ormian polskich*, Warszawa 2001; idem, *Dzieje parafii i kościoła ormiańskiego pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Stanisławowie (obecnie Iwano-Frankiwnsk, Ukraina)*, „Biuletyn OTK” 1996, nr 7, s. 3–23.

¹³ Я. Р. Дашкевич, *Армянская книга на Украине в XVII столетии*, Moskwa 1962; idem, *Armenia and Ukraine*, Lviv–New York 2001. Ze względów politycznych liczne prace Daszkiewicza przez długi czas nie były tłumaczone ani publikowane poza granicami Ukrainy, co było dużą stratą dla rozwoju armenologii w regionie środkowej i wschodniej Europy.

¹⁴ E. Różycki, *Stan i zadania badań nad dziejami lwowskiej książki w XVI–XVII w.*, [w:] *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*, pod red. S. Grzeszczuka i A. Kaweckiej-Gryczowej, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975; idem, *Stan i zadania badań nad dziejami lwowskiej książki ormiańskiej okresu staropolskiego (XVI–XVII w.)*, „Rocznik Biblioteczny” (RB) 1978, r. 22, z. 1–2; idem, *Kultura książki we Lwowie w epoce baroku*, [w:] *Sztuka XVII wieku w Polsce*, pod red. T. Hrankowskiej, Warszawa 1994, s. 93–102; idem, *Książka w środowisku Ormian lwowskich w XVI–XVII w.*, RB 2000, r. 44, s. 217–226.

pisach, analizując przywiązanie Ormian do tradycji i ich poczucie tożsamości narodowej¹⁵. Wiele nowych informacji na temat rękopisów przynoszą badania lingwistyczne, prowadzone przede wszystkim przez Edwarda Tryjarskiego¹⁶ i Andrzeja Pisowicza¹⁷.

Wydarzenia i publikacje ostatnich dwudziestu lat pozwalają wierzyć, że zainteresowanie sztuką polskich Ormian odżywa po raz pierwszy od okresu międzywojennego. Początek tego ruchu zbiegł się z wystawą *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, która odbyła się w Muzeum Narodowym w Krakowie w 1999 r. Kuratorką i autorką katalogu wystawy była Beata Biedrońska-Słota¹⁸. Na wystawie można było zobaczyć rękopisy należące dziś do zbiorów bibliotek w Polsce, Austrii, Armenii i w Niemczech. W katalogu znajdujemy wiele zaktualizowanych informacji na temat tych obiektów. Badaczka opublikowała też dwa artykuły obejmujące temat malarstwa miniaturowego¹⁹.

Kolejna ważna wystawa, zatytułowana *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich*, odbyła się w 2010 r. w Muzeum Zamojskim (MZ) i towarzyszyła międzynarodowej konferencji pt. *Sztuka ormiańskiej diaspory*. Wystawę oraz katalog opracował historyk sztuki, bizantynolog, Waldemar Deluga²⁰. Profesor podjął również temat stanu badań nad sztuką ormiańską w Polsce²¹. Rok później w Muzeum Okręgowym w Sandomierzu otwarto wystawę *U źródeł cywilizacji – Armenia. Manuskrypty i kobierce ormiańskie*, której kuratorem był Jerzy Krzemiński. Wśród eksponatów znalazło się pięć rękopisów z Muzeum Narodowego w Krakowie (brak katalogu wystawy). W 2012 r. w Muzeum Historii Polski w Warszawie miała miejsce wystawa pt. *Pod wspólnym niebem. Rzeczpospolita wielu narodów, wyznań, kultur (XVI–XVIII w.)*, podczas której można było

¹⁵ D. Ziętek, *Tożsamość i religia. Ormianie w krakowskiej i lwowskiej diasporze*, Kraków 2008.

¹⁶ E. Tryjarski, *Armeno-Kipchak Texts in the Alchemical Treatise by Andrzej Torosowicz (17th Century)*, Kraków 2005; idem, *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625–1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, Kraków 2010.

¹⁷ A. Pisowicz, *O polskiej transkrypcji wyrazów ormiańskich*, PO 1979, nr 2 (110), s. 158–162; idem, *Książka ormiańska*, „Biuletyn OTK” 2003, nr 32/33, s. 23–28; idem, *Mały słownik ormiańsko-polski, polsko-ormiański*, Warszawa 2006.

¹⁸ B. Biedrońska-Słota, *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, katalog wystawy w MNK, Kraków 1999.

¹⁹ B. Biedrońska-Słota, *Kolekcje sztuki ormiańskiej w zbiorach polskich*, „Biuletyn OTK” 1999, nr 15, s. 3–8; *Sztuka ormiańska. Charakterystyka przemian do XVIII wieku*, „Biuletyn OTK” 2000, nr 21/22, s. 44–65.

²⁰ *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich*, katalog wystawy w MZ, pod red. W. Delugi, Zamość 2010.

²¹ W. Deluga, *Badania nad sztuką Ormian w Polsce*, „Ikonothea” 2008, nr 21, s. 203–211; idem, *Studies on Armenian Art in Poland at the Turn of the 19th Century*, [w:] *Armenier im östlichen Europa*, Bd. 2: *Die Kunst der Armenier im östlichen Europa*, pod red. M. Dmitrievy, B. Kovácsa, Köln 2014, s. 27–34.

zobaczyć ormiański ewangelarz, BN 126770 III (kat. 8) i mszał, ZNiO 1776/I²². Rękopis przechowywany w Bibliotece oo. Mechitarystów w Wiedniu pod sygnaturą 97 (kat. 3), eksponowany był również na wystawie *Arménie, la magie de l'écrit* w Paryżu w 2007 r., przygotowanej przez Claude'a Mutaiana²³.

W bibliografii czołowych badaczy ormiańskiego malarstwa książkowego, jak Sirarpie der Nersessian, Lidia Dournovo, Dickran Kouymjian, Levon Chookaszian, próżno szukać opracowań dotyczących dzieł z Polski. Cieszy jednak budzące się zainteresowanie tematem sztuki w diasporze w największych ośrodkach, które prowadzą badania armenologiczne, m.in. na Uniwersytecie Kalifornijskim w Los Angeles, Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie, Matenadaranie, o czym świadczą konferencje i publikacje o tej tematyce. Obecnie polski ośrodek jest tylko wzmiankowany na marginesie badań nad sztuką skryptoriów w Nowej Dżulfie i Konstantynopolu²⁴, jednak obserwując rozwój tej dziedziny, można wierzyć, że w najbliższej przyszłości ukażą się prace bezpośrednio dotyczące ormiańskich miniatur w Europie Centralnej. Szerzej opracowany jest przechowywany w Polsce Ewangelarz ze Skewry z XII w., zwany Lwowskim. W wielu artykułach badacze opisali innowacyjność jego miniatur, ich miejsce w rozwoju sztuki cylicyjskiej oraz historię tego zabytku²⁵.

Kilku młodych badaczy podjęło ostatnio temat ormiańskich rękopisów z Polski. Na szczególną uwagę zasługują artykuły Mikayela Arakeliana²⁶. Jego dysertacja dotyczy iluminatorstwa ormiańskiego w Nowej Dżulfie w XVII w., w tym wzajemnego oddziaływania skryptoriów w Isfahanie i Lwowie. Dlatego też Arakelian podejmuje w swoich artykułach i wystąpieniach temat miniatur ormiańskich z terenów Rzeczypospolitej²⁷. Nie są one jednak wolne od błędów, wynikających prawdopodobnie z niezajomości polskiej literatury przedmiotu. Obiecujące ba-

²² *Pod wspólnym niebem: Rzeczpospolita wielu narodów, wyznań, kultur (XVI–XVIII w.)*, pod red. I. Kąkolewskiego i M. Kopczyńskiego, red. E. Lewczuk, Wystawa w Muzeum Historii Polski, Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa 2012.

²³ C. Mutaian, *Arménie, la magie de l'écrit*. Somogy, Paris 2007.

²⁴ Przykładowo: D. Kouymjian, *Armenia from the Fall of the Cilician Kingdom (1375) to the Forced Emigration under Shah Abbas (1604)*, [w:] *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. II: *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*, pod red. R. Hovannisiana, New York 1997, s. 24, 28.

²⁵ Ewangelarz Lwowski opisali m.in. J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenie rund Europa*, Bd. II, Wien 1918, s. 539; S. der Nersessian, *Miniature painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to Fourteenth Century*, Washington 1993, s. 16–19 oraz K. Wiśniewska, *Ewangelarz ze Skewry*, [w:] *Ars Armeniaca...*, s. 70–77. Temat historii rękopisu pojawia się w wielu opracowaniach, m.in. T. Mańkowskiego, M. Zakrzewskiej-Dubasowej, A. Sayegha, K. Stopki.

²⁶ Arakelian, in. Arakelyan, Ałak'elyan, prowadzi obecnie badania, m.in. nad rękopisami znajdującymi się w bibliotekach niemieckich, badał też treść wielu kolofonów. Niestety, na wyniki tych badań trzeba poczekać, ponieważ tylko nieliczne zostały opublikowane.

²⁷ M. Arakelian, *Sixteenth and Seventeenth Century Armenian Illuminated Manuscripts from Galicia, Podillia and Bukovina*, [w:] *Armenian-Ukrainian Historical Contacts. Papers of the International*

dania rozpoczęła niedawno doktorantka, Katarzyna Nowak-Komar. Do tej pory ukazał się jeden jej artykuł wnikliwie opisujący iluminowany Ewangeliarz z Eczmiadzyna, przechowywany w bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (KUL)²⁸.

Na uwagę zasługuje monumentalna praca Iryny Hayuk, która przeprowadziła kwerendę we wszystkich ukraińskich instytucjach i sporządziła bogato ilustrowany inwentarz przechowywanych w nich zabytków ormiańskich²⁹. Spis daje wyobrażenie o wielkości kolekcji, jednak korzystanie z niego znacznie utrudnia niekonsekwencja. Niektóre zabytki opisane są dość precyzyjnie, przy innych nie podano nawet sygnatury, ograniczając informacje np. tylko do tytułu i liczby stron. Hayuk poprzedziła inwentarz opisem rozwoju kulturalnego i religijnego ormiańskiej diaspory na terenie dzisiejszej Ukrainy, wymieniając przy tym niektórych działających tam miniaturzystów i kilka zabytków rękopiśmiennych.

W ciągu ostatnich dziesięciu lat, między innymi dzięki wsparciu Unii Europejskiej, powstało wiele fundacji i stowarzyszeń, propagujących wiedzę na temat ormiańskiej mniejszości narodowej poprzez m.in. uruchomienie Ormiańskiej Cyfrowej Biblioteki, wydarzenia kulturalne, spotkania o tematyce ormiańskiej, wykłady oraz liczne wydawnictwa³⁰.

Nieocenione źródło informacji o rękopisach stanowią katalogi kolekcji i wystaw³¹. Rozproszone zabytki pochodzące z Polski pojawiają się w bardzo wielu katalogach. Dwa z nich poświęcone są tylko kolekcjom polskim. Pierwszy opracował Kazimierz Roszko w 1957 r.³², drugi obejmuje zbiory rękopisów ze Lwowa i Stanisławowa i został opracowany przez Nersesa Akiniana w 1961 r.³³ W więk-

Conference Held in Lviv 29–31 May 2008, pod red. K. Bardakjiana, F. Sysyna i A. Yasinovskyyego, Lviv 2011, s. 93–111.

²⁸ K. Nowak-Komar, *Ewangeliarz Stefana Wartanowicza z II poł. XVII wieku – stan badań*, [w:] *Konferencja Spis podróżny. Polscy Ormianie, Ormianie w Polsce*, Bydgoszcz 2010, s. 43–56.

²⁹ I. Hayuk, *Illustrated Encyclopaedia of Armenian Culture in Ukraine. With a catalogued appendix containing the list of objects of armenian culture in the museums and cultural reserves*, vol. I–II, Lviv 2012.

³⁰ Najstarsza fundacja, Koło Zainteresowań Kulturą Ormian, powstała w 1981 r. przy Polskim Towarzystwie Ludoznawczym w Warszawie. W 1990 r. w Krakowie założono Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne, które wydaje swój biuletyn o tematyce ormiańskiej. Przez ostatnie dziesięć lat powstały m.in.: FKIDOP, Fundacja Centrum Badań Ormiańskich w Toruniu, Fundacja Ari Ari w Bydgoszczy, Stowarzyszenie Ormian w Polsce w Łodzi.

³¹ Patrz: Bibliografia.

³² K. Roszko, *Rękopisy ormiańskie w zbiorach polskich*, „Przegląd Orientalistyczny” 1957, t. XXIII, nr 3; ustalenia autor powtórzył później w: K. Roszko, J. Braun, *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. III: *Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich, dział ormiański opracował Kazimierz Roszko pod redakcją Eugeniusza Słuszkiewicza; dział gruziński opracował Jan Braun*, Warszawa 1958.

³³ N. Akinian, *Katalog der armenischen Handschriften in den Bibliotheken zu Lewow und Stanislawow*, Wien 1961.